

**NAZWY ETNONIMICZNE JAKO
POMOCNICZE ŹRÓDŁO HISTORYCZNE
DO BADAŃ NAD OSADNICTWEM Tatarskim
NA PRZYKŁADZIE POWIATU GRODZIENSKIEGO (DO 1795 R.)**

Przystępując do badań nad procesem osadniczym, jaki w przeszłości zachodził na danym terytorium, historyk za podstawę źródłową swojej pracy przyjmuje przede wszystkim źródła pisane (w tym także zabytki dawnej kartografii) oraz zachowany materiał archeologiczny. Jednakże rzadkością jest wystarczająca ilość zasobów źródłowych przy opracowywaniu problematyki osadnictwa, zwłaszcza że im dalej sięgamy w przeszłość, tym bardziej przekonujemy się, że ilość materiału źródłowego maleje. Dla historyka badającego dzieje ziem stanowiących dawniej część Wielkiego Księstwa Litewskiego dodatkowym utrudnieniem jest fakt, że większość przydatnych dlań źródeł spoczywa w archiwach byłego ZSRR.

Duże znaczenie dla badania okresów i zjawisk, w odniesieniu do których nie mamy źródeł bezpośrednio oświetlających rekonstruowane fakty, ma jedna z najstarszych metod badawczych historyka – metoda filologiczna. Na podstawie danych językowych pozwala ona m.in. na ustalanie faktów przeszłości w wyniku analizy nazw krajin, miejscowości, sieci rzecznej, fizjografii terenu, nazw roślin, przedmiotów oraz imion własnych. Na podstawie ich zasięgu czy też występowania na pewnym terenie badacz może określić przynależność etniczną ludności zamieszkującej dany obszar.

Wielką przydatność tej metody w badaniach nad przebiegiem pograniczy plemiennych lub etnicznych wskazywał H. Łowmiański¹, szczególną rolę przypisując nazwom etnonimicznym – niezastąpionym w przypadku braku czy też niedostatku źródeł pisanych.

Kontynuatorem myśli naukowej H. Łowmiańskiego był J. Ochmański, który w studium poświęconym obcoetniczemu osadnictwu na Litwie w XIII i XIV wieku zastosował nazewnictwo odetniczne i odplemienne jako podstawę źródłową swojej pracy². J. Ochmański dokonał klasyfikacji nazw etnonimicznych w dwóch grupach: pierwszą tworzyłyby „nazwy peryferyjne, a więc te, które powstają na pograniczu dwóch żywiołów etnicznych lub plemiennych, drugą – nazwy ekste-

rytorialne, czyli te, które pojawiły się z dala od własnego terytorium etnicznego czy plemiennego, w obcym otoczeniu. Swoją nazwę etnonimiczną dana osada zawdzięcza tylko pośrednio własnym mieszkańcom: ich pochodzenie dało sąsiadom, różniącym się od nich językiem lub narzeczem, powód, by wsi tej nadać nazwę właściwą całemu ludowi lub plemieniu, z którego jej mieszkańcy się wywodzili”³.

Na podstawie współczesnego nazewnictwa miejscowości Litwy radzieckiej oraz danych *Słownika geograficznego* z końca XIX i początku XX wieku J. Ochmański uzyskał spis 23 typów osad o nazwach odetnicznych lub odplemiennych. Pod względem ilościowym drugie miejsce w spisie zajęła grupa osad typu Tatarszki-Totoriškiai – 21⁴. Już wielkość tej liczby świadczy o skali osadnictwa tatarskiego na Litwie i roli historycznej tej grupy w nowej ojczyźnie, bowiem im większa „liczebność eksterytorialnych czy peryferyjnych nazw etnonimicznych na danym obszarze państwowym czy też etnicznym, tym większy udział obcych przybyszów w rozwoju potencjału gospodarczego danego kraju, w rozwoju narodowości, której mieli służyć, i jej kultury”⁵.

Osadnictwo tatarskie na Litwie doczekało się wielu opracowań. Badania naukowe nad przeszłością Tatarów litewskich sporadycznie rozwijane od połowy XIX wieku nabrały szczególnego rozmachu w okresie międzywojennym i są nadal kontynuowane przez grono zainteresowanych historyków, etnografów, orientalistów⁶.

Celem niniejszej pracy było zbadanie, w jakim stopniu metoda badawcza zastosowana przez J. Ochmańskiego może być przydatna w rekonstrukcji wczesnego osadnictwa tatarskiego na obszarze powiatu grodzieńskiego w granicach terytorialnych z lat 1566-1795⁷.

Na terenie dawnego powiatu grodzieńskiego istniały bądź nadal istnieją następujące nazwy etnonimiczne eksterytorialne wiążące się pod względem semantycznym z Tatarami:

- **Tatarka**,
- **Tatarszczyzna** (dwukrotnie),
- **Tatarynowicze**,
- **Tatarowce**.

1. TATARKA

Autorzy *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* w końcu XIX wieku odnotowali: „Tatarka, rzeka, dopływ Łosośny. Wypływa z błot niedaleko wsi Nowosiółki, w pobliżu źródeł Biebrzy, płynie koło wsi Karolin, na obszarze wsi Tarusicze w gm. Łabno wchodzi do Łosośny”⁸. *Słownik...* nie wyjaśnia pochodzenia nazwy „Tatarka”. Nie odnotowuje też istnienia na tym terenie osady, która by zawierała w swojej nazwie temat „tatar-”. Nie oznacza to jednak, że nad Tatarką nigdy nie było osadnictwa tatarskiego.

W *Regestrze pomiary włócznej starostwa grodzieńskiego* dokonanej w latach 1558-1563 przez dworzan królewskich Sebastiana Dybowskiego i Ławryna Wojnę znajdujemy wzmianki o osadnikach tatarskich nad Łosośną. W opisie granic wsi Rostowlany (później Koropczyce) w wójtostwie Łosośna (później Kopaniki) czytamy, że jedna ze ścian wsi „kończy się przy gruncie thathar Grodzieńskich”, a kolejna ciągnie się „wzdłuż na północy podlie grunthow tatarskich, kończy się przy gruncie thychże tatar Lososienskich”⁹. Zwróćmy uwagę na wymienne używanie określeń „Tatarzy grodzieńscy” i „Tatarzy łososienscy”. Naszym zdaniem pisarz miał na myśli tych samych Tatarów, a określenie „grodzieńscy” wskazuje na związki Tatarów znad Łosośny z zamkiem grodzieńskim. Nie była to ludność pochodzenia jenieckiego, lecz wojownicy osadzeni przez hospodara na prawie lennym i za otrzymaną ziemię zobowiązani do różnych posług na jego rzecz – a przede wszystkim do służby zbrojnej. Nie pełnili jej jednak w ramach pospolitego ruszenia bojarów, a później szlachty powiatowej, lecz we własnej chorągwi. Popisy wojska litewskiego z XVI wieku wymieniają tatarską chorągiew z powiatu grodzieńskiego, która nazywana jest także chorągwią ułańską¹⁰. Urzędnik sporządzający spis Tatarów służących w chorągwi ułańskiej (1528 r.) określił ich mianem „ściah łososiński”, co stanowi cenną wskazówkę do lokalizacji centrum osadniczego Tatarów na Grodzieńszczyźnie, bowiem ponad połowa ich z pewnością przybyła na popis znad Łosośny. Także akta sądowe z XVI wieku potwierdzają istnienie nad rzeką Łosośną tatarskiej osady o odrzecznej nazwie Łosośna¹¹. Za tym, że Łosośna stanowiła centrum osadnicze, przemawiałyby także fakt, iż już w 1540 roku odnotowano w tej miejscowości istnienie meczetu¹².

Dalszych wskazówek o położeniu gruntów tatarskich nad Łosośną dostarcza wymieniany już *Regestr pomiary włócznej*. Dowiadujemy się z niego, że grunty „Tatar Grodzieńskich” graniczą ze wsiami Prokopicze i Tryczewicze, a leżą one nad „rzeczką Lososenką”, która „kończy się w blocie Lososnie”¹³. Konfrontacja tej informacji z mapą powiatu grodzieńskiego prowadzi do jednoznacznego wniosku, że zapisana w *Regestrze...* Łososianka (czyli mała Łosośna) to wymieniany w *Słowniku geograficznym...* dopływ Łosośny – Tatarka. Terminu „Łososianka” *Słownik...* nie podaje.

Dalej dowiadujemy się z *Regestru...*, że nad Łososianką alias Tatarką obok włók wsi Prokopicze i Tryczewicze „a podle gruntow tatarskich” znajduje się „włoka 1/15/0, która jest dana Soboliu tatarzynu za ziemie Michaliewszczizne”¹⁴. Tatar Sobol za czasów Bony został osadzony na służbie strzeleckiej gdzieś nad Łosośną – Łososianką a. Tatarką, a gdy w ramach pomiaru włócznej rozpoczęto komasowanie starego, rozproszonego osadnictwa, w zamian za Michalewszczyznę otrzymał półtorawłokowy pas ziemi w okolicach Prokopicz i Tryczewicz. Granice gruntów Tatarów z Łosośny wyznaczały wsie Niemiejksze nad Łosośną i Sanniki nad Popilją (dopływ Łososiarki – Tatarki)¹⁵.

Początków osadnictwa tatarskiego w tym właśnie rejonie, pod Grodnem, należy dopatrywać się jeszcze w XV wieku. Wiązało się ono z rozpoczętą przez wiel-

kiego księcia Witolda po 1410 roku akcją kolonizowania zachodniego brzegu Niemna, która była kontynuowana przez jego kolejnych następców¹⁶. Osadnictwo (pod względem etnicznym przeważała ludność ruska) posuwało się od Grodna wzdłuż lewych dopływów Niemna, m.in. wzdłuż rzeki Łosośny. Zagospodarowywano wówczas olbrzymie pustkowiec leśne, dzieląc je na poszczególne okręgi podporządkowane grodom i od nich noszące nazwy. Nadzór puszczy i ich pożytków przed nieuprawnionymi powierzano osobnej kategorii ludności, tzw. osocznikom. Pilnująca, gospodarująca i wreszcie osiedlana w puszczech przez wielkich książąt ludność nadawała ostępom leśnym, rzekom, strumieniom różnorakie nazwy topograficzne lub pochodzące od imion pierwszych użytkowników¹⁷. Funkcjonująca jeszcze w połowie XVI wieku nazwa lewego dopływu Łosośny – „Łososianka” – z czasem została zastąpiona przez „Tatarkę” – bardziej właściwą z powodu występowania w tym rejonie ziemskiej własności tatarskiej. Trudno dokładnie ustalić, w którym momencie nowa nazwa całkowicie wyparła starą (może początkowo odnosiła się do całego obszaru pod Grodnem, gdzie gospodarzyli Tatarzy?), w każdym razie stało się to na tyle dawno, że w XIX wieku o „Łososiance” już nie pamiętano.

Jakie były dalsze losy Łosośny – wsi tatarskiej? W XVII wieku wymieniał ją w swoim dzienniku wojewoda witebski J. A. Chrapowicki, pod datą 22.07.1663 r. pisząc: „Stanęło wojsko obozem w mili od Łabna dobrej pode dworem pana Żeligowskiego, od Łosośnej począwszy, tatarskiej wsi”¹⁸.

Wzmiankę o Łosośnej w XVII wieku znajdujemy także w księdze cudów obrazu Bogarodzicy Różanostockiej. Niejaki Gabriel Jurkowski w 1666 roku zeznawał: „(...) jako sam nieraz widziałem przybywające na to miejsce święte Mahometanki z Łosośny, w różnych potrzebach i przypadkach swoich; a gdy pytam co by za sprawę w kościele prawowiernym miały? odpowiadały: iż my także tu się ofiarowując doznawamy łaski od Pana Boga w chorobach i różnym nieszczęściu. Za co świece kupując na ołtarz Najświętszej Marii Panny kładły, choć nie wiara, to samym czynem wielbiąc dobroć tej, która nie tylko wiernym sługom swoim, lecz samym poganom miłosierdzie swoje wyświadczać zwykła”¹⁹.

Jednak na próżno byśmy szukali Łosośny, wsi tatarskiej na mapach ekonomii grodzieńskiej z lat 1767²⁰ i 1781²¹. Z pewnością wpływ na tajemnicze zniknięcie osady w XVIII wieku miała po części prowadzona w początkach stulecia wojna północna i wojna domowa na Litwie. Przemarsze wojsk, zaangażowanie się Tatarów litewskich w walkę zwaśnionych stron i towarzyszące zapewne temu rabunki sprawiły, że ludność tatarska opuściła swoje siedziby. Świadczy o tym chociażby tekst nadanego w 1716 roku przez króla Augusta II przywileju rotmistrzowi tatarskiemu Józefowi Kublickiemu „(...) na place tatarskie dziedziczne we wsi Łosośnie, Dziemitkowie w Księstwie Litewskim w powiecie grodzieńskim leżące, po wyszłych za granice Tatarach (...), którzy nie kontentując się protekcją Naszą i Rzeczypospolitej, do Porty Otomańskiej wyciągnęli”²².

Na mapie ekonomii grodzieńskiej z 1781 roku w miejscu wsi tatarskiej widzimy jedno z chybionych przedsięwzięć podskarbiego A. Tyzenhausa – osadę przemysłową

Kunsztów, a na gruntach należących ongiś do Tatarów z Łosośny – majątki szlacheckie: Lachowszczyzna, Karolin i dobra rodziny Sawickich. Potwierdza to także zapis w Słowniku geograficznym z końca XIX wieku²³.

2. TATARSZCZYŻNA – 1

Pod hasłem Tatarszczyzna *Słownik geograficzny* odnotowuje folwark w powiecie augustowskim w gminie Bala Wielka (podział administracyjny z XIX wieku)²⁴. We wcześniejszych źródłach dla tego terenu nie spotykamy się z taką nazwą, ale można hipotetycznie przypuszczać, że folwark ten w przeszłości był w jakiś sposób związany z tatarskimi osadnikami.

Wyjaśnienia problemu należałoby chyba szukać – podobnie jak w przypadku Tartarki – w początkach akcji kolonizacyjnej na tym obszarze. Według badań przeprowadzonych przez J. Wiśniewskiego²⁵ zaniemeńskie ziemie nad Bałą zostały poddane kolonizacji już w XV wieku. Osadnictwo wyszło z nadniemeńskiego grodu Przełom i posuwało się początkowo wzdłuż 3 lewych dopływów Niemna o wspólnej nazwie Bala. Z czasem osadnictwo przesunęło się nad przepływającą w rejonie Bali rzeczkę o nazwie Świata. Wielcy książęta czynili tu nadania bojarom i urzędnikom, powstawały mająteczki o nazwach Świack, Kułakowszczyzna, Wnuczkowszczyzna, Szymkowce. Wśród uposażonych znaleźli się także Tatarzy (bądź jeden znaczący Tatar), dając początek dobrom o nazwie Świack Tatarski²⁶. Wg S. Dziadulewicza dobra świackie należały do znakomitego rodu tatarskiego książąt Abazów, a pierwszym znanym jego protoplastą był Asejt (inny zapis – Osajt), wzmiankowany w popisach wojska litewskiego z 1528 i 1534 roku²⁷. Stając do popisu jako Seit, wystawił 3 konie, co świadczy o znacznej jego zamożności. Akty sądowe z lat 1591–1594 świadczą o tym, że właściciele Świacka Tatarskiego znaleźli się w kłopotach finansowych, bowiem większość dokumentów dotyczy aktów sprzedaży poszczególnych części majątku w celu poprawienia budżetu rodzinnego. Dzięki nim możemy także dokładniej określić zasięg dóbr tatarskich i precyzyjniej umiejscowić sam dwór. A graniczyły one z gruntami wsi Łojki, Wasilewice, Kodziewice, Sambory, z miejscowością Białe Błota aż do Puszczy Przełomskiej; sianożęci Tatarów świackich sięgały za rzeki Hańczę i Marychę²⁸. Rodzina ta była jeszcze wzmiankowana w lustracji 1631 roku, później z zapisków znikła. Zapewne jak Tatarzy z Łosośny wyemigrowała do Turcji, tam bowiem z XVIII wieku pojawili się Abazowie²⁹.

Istnieją przesłanki, aby być może Świack Tatarski (bądź ich część) uznać za XIX-wieczny folwark o nazwie Tatarszczyzna. Analizując w Słowniku geograficznym wykaz miejscowości należących do gminy Bala, znajdujemy tam m.in. Łojki, Kodziewice, Sambory, Wasilewice, Białobłoto, ale ze Świacków – tylko Świack Górny po Wołłowiczach i Tatarszczyznę³⁰. Także analiza dóbr zapisanych pod hasłem Świack nie wskazuje na to, aby ktoś uznać za Świack Tatarski³¹, bowiem te dobra figurują pod nazwą Tatarszczyzna.

3. TATARSZCZYŻNA – 2

Wśród dokumentów Okręgowego Urzędu Ziemi Białostockiego, dotyczących parcelacji dużych majątków w ramach reformy rolnej (1921) przeprowadzonej w okresie międzywojennym, znajduje się odręczny szkic majątku Kundzin nad Łosośnią. Jest na nim zaznaczone (tuż nad rzeką) uroczysko o nazwie Tatarszczyzna³². Sądzymy, że nazwa ta nie wiąże się z pierwszą falą osadników tatarskich na Grodzieńszczyźnie (XV/XVI w.), lecz z Tatarami przybyłymi na ziemię powiatu w 1679 roku i osadzonymi na mocy przywileju Jana III Sobieskiego w dobrach ekonomii grodzieńskiej. Świadczy o tym bliskość wsi zamieszkałych przez nowo przybyłych Tatarów: Malawicz, Bohonik, Drahli³³.

4. TATARYNOWICZE

Miejscowość o nazwie Tatarynowicze nie figuruje jako hasło w *Słowniku geograficznym*. Nazwa ta nie występuje także wśród współczesnych nazw miejscowości. Spotykamy ją w *Regestrze pomiaru włócznej* z połowy XVI wieku. Tatarynowicze to wieś położona na skraju włości dworu Berzniki. Pozostałe granice wsi sąsiadują z siołami Wieliczowce, Olszanki, „Pucziłowice”, z jeziorem Ryngiel i jeziorem Berżnickim³⁴. W spisie mieszkańców Tatarynowicz znajdujemy 3 osoby o przydomku „Tatarynowicz”. Są to Ławryn, Bienko i Ponis. Tak jak inni mieszkańcy wsi byli oni zobowiązani do pełnienia „służby cziahlei”. Imiona i przydomki pozostałych mieszkańców wskazują na bałtyjskie bądź ruskie pochodzenie³⁵.

Z osadnikami tatarskimi spotykamy się także w mieście Berzniki. Przy ulicy Stebńskiej mieli swoje siedzibne place Ponis i Mik „Thatarzynowicze”³⁶. A „Bolko Tatarynowic synmi” występuje w spisie mieszkańców wsi „Szieina nad rzeką Sieyna”, która graniczy z Pomorzaniem nad jeziorem o nazwie Morze.³⁷ Mieszkańcy tej wsi także byli zobowiązani do pełnienia służby „cziahlei”.

Mamy tu do czynienia z osadnictwem jenieckim Tatarów. Ich status był różny od statusu Tatarów, którzy osiedlili się w Łosośnie czy Świacku. Nie była to ludność świeżo przybyła w granice Wielkiego Księstwa Litewskiego. Świadczą o tym imiona bałtyjskie lub słowiańskie. Przydomek „Tatarynowicz” podkreśla ich pochodzenie etniczne, ale była to grupa Tatarów zapewne już ochrzczonych. Tatarzy w Berżnikach i okolicznych wsiach znaleźli się najprawdopodobniej za sprawą królowej Bony. W 1524 roku Zygmunt Stary dał żonie pas puszczy od Supraśli aż po Kowno z dworami Malawica (Malawicze), Sokołda (Sokołka), Łabno i Berzniki³⁸. Bona sprowadziła tam tatarskich osadników, zapewne do zagospodarowania dóbr berżnickich. Wieś nazwana Tatarynowicze musiała widocznie być szczególnym skupiskiem tatarskich osadników.

Po skonfrontowaniu ze współczesną mapą Pojezierza Suwalskiego informacji zawartych w *Regestrze pomiaru włócznej* z lat 1558-1563 można zidentyfikować nie-

które miejscowości oraz nazwy rzek i jezior. Wieś „Szieina nad rzeką Sieyna” to prawdopodobnie dzisiejsze Posejnele nad rz. Marychą i Jez. Pomorze (w *Regestrze...* – jezioro Morze z wsią Pomorzany). Jeziora Ryngiel i Berżnickie to dzisiaj Ryngis i Berżniki. Do dnia dzisiejszego pod nie zmienioną nazwą istnieje wieś Olszanka, ale w miejscu, gdzie według opisu w *Regestrze...* powinny być Tatarynowicze, teraz znajduje się miejscowość o nazwie...Świackie. Taką wieś, a właściwie folwark odnotowuje *Słownik geograficzny* w XIX wieku³⁹.

Czyżby dawne Tatarynowicze miały coś wspólnego ze Świackiem Tatarskim odległym o około 35 km. Skąd nazwa „Świackie”, a nie np. Świata? Forma „Świackie” sugeruje pytanie – czyje? (dobra?, ludzie?). Odpowiedź – „Świackie”. Nabiera to cech prawdopodobieństwa, jeżeli przypomnimy, że Tatarzy ze Świacka Tatarskiego posiadali sianożęci za rzekami Marychą i Hańczą.

5. TATAROWCE

Tatarowce to wieś w gminie Zabłudów⁴⁰. Nazwa ta funkcjonuje także dzisiaj. Początki Tatarowców nie są jasne. J. Tyszkiewicz uważa, że wieś ta powstała w XV wieku w wyniku akcji osadniczej prowadzonej w dobrach Zabłudów przez Aleksandra Chodkiewicza, i w tym samym czasie, co wsie Skorupy, Halickie, Sienkiewiczze. Chodkiewicz osadzał w nich bojarów pochodzenia ruskiego i mazowieckiego⁴¹. Nie wiele źródeł pisanych może być pomocnych w rozstrzygnięciu dylematu, czy Tatarowce były wsią tatarską. W *Inwentarzu Włości Zabłudowskiej* z 1623 roku nie znajdujemy wzmianki o Tatarowcach, za to w samym Zabłudowie przy ulicy Saraskiej wśród jej mieszkańców są zapisani Matys „tatarczuk” i Tatarzyna (wdowa?)⁴². Trudno w tym przypadku o bliższe ustalenia.

Na podstawie przedstawionych przykładów można stwierdzić, że nazwy odeniczne stanowią odzwierciedlenie osadnictwa obcoetnicznego i mogą stanowić przydatne źródło w rekonstrukcji procesu osadniczego na danym terenie.

Aby mieć pełny obraz wczesnego osadnictwa tatarskiego na obszarze powiatu grodzieńskiego, dodajmy, że istniało ono jeszcze w Dziemitkowie pod Indurą⁴³, w miasteczku Nowy Dwór (ulica Tatarska)⁴⁴ i w ruskiej wsi Kupriany a.Chworościany⁴⁵.

PRZYPISY

- 1 H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 2, Warszawa 1964, s. 46-47.
- 2 J. Ochmański, *Obcoetniczne osadnictwo na Litwie w XIII i XIV wieku*, w: *Dawna Litwa*, Olsztyn 1986, s. 55-74.
- 3 Tamże, s. 55.
- 4 Tamże, s. 57. Należy dodać, że J. Ochmański objął badaniem także pn.-zach. obszar radzieckiej Białorusi, bowiem ta część dawnego terytorium Litwy znalazła się w granicach BSRR.
- 5 Tamże, s. 56-57.
- 6 Wymienię kilka ważniejszych opracowań: S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy*, Warszawa 1938; S. Dziadulewicz, *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, Wilno 1929; A. Szyszman, *Osadnictwo karaïmskie i tatarskie na ziemiach W. Ks. Litewskiego*, Wilno 193. Dokładny wykaz literatury

- na ten temat w: J. Sobczak, *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa-Poznań 1984, s. 123-131.
- 7 J. Jakubowski, *Powiat grodzieński w XVI wieku*. (Mapa, skala 1:400000), w: *Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski*, Kraków 1935, s. III.
 - 8 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (dalej: SGKP), t. XII, Warszawa 1880-1902, s. 223.
 - 9 *Regestr pomiaru włócznej starostwa grodzieńskiego z l. 1558-1563 dokonany przez Sebastiana Dybowskiego, sprawcę starostwa grodzieńskiego i Ławryna Wojnę, dworzaniina JKM*, w: *Piscewaja kniga grodzieńskiej ekonomii* (dalej: PKGE), cz. I, Wilno 1881, s. 310 i n.
 - 10 *Russkaja Istoriceskaja Biblioteka*, t. XXXIII: *Litowskaja Mietrika, Pieriepisi wojska litowskiego*, Piotrogród 1915, ot. I, cz. II, s. 109-120 (1528), s. 424-430 (1565), s. 1355-1374 (1567).
 - 11 *Akty wydawajemyje Wilenskoju Archeograficeskoju Kommissieju dla razbora driewnich aktow*, Wilno 1865-1915 (dalej: AWK), t. XXI, s. 16, 44, 89, 96, 239, 312, 314; t. XXXI, s. 82, 90-92, 105-107, 135-138, 141-142, 180-181, 243-246, 250-251, 511-513.
 - 12 S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, „Rocznik Tatarski” III, 1938, s. 184.
 - 13 PKGE, s. 313.
 - 14 Tamże, s. 314.
 - 15 AWK, t. 866-90, 98-99; WAP w Białymstoku, mf, Teki Glinki, 62, s. 12.
 - 16 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV wieku do końca XVIII wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, Białystok 1967, s. 69.
 - 17 Tenże, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny*, w: „Acta Baltico-Slavica” 1977, t. XI, s. 14.
 - 18 J. A. Chrapowicki, *Diariusz*, cz. I, l. 1656-1664, wyd. PAX, Warszawa 1978, s. 413.
 - 19 *Cudowny obraz Bogarodzicy Różanostockiej*, Wilno 1857, s. 83.
 - 20 Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Zbiór Kartograficzny nr 66-3, *Mapa ekonomii grodzieńskiej, 1767 r.*
 - 21 AGAD, Zbiór Kartograficzny nr 67-1, *Mapa Ogólna(!) Ekonomii JKM Grodzieńskiej, 1781 r.*
 - 22 AWK, t. VII, s. 124-125.
 - 23 SGKP, t. V, s. 737; t. III, s. 850-851.
 - 24 SGKP, t. XII, s. 226.
 - 25 J. Wiśniewski, dz. cyt.
 - 26 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim...*, s. 69, 72.
 - 27 S. Działulewicz, *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, Wilno 1929, s. 3.
 - 28 AWK, t. XXXI, s. 73-77, 88-89, 101-103, 130-134, 180-183, 200-209.
 - 29 S. Działulewicz, dz. cyt., s. 3.
 - 30 SGKP, t. I, s. 88.
 - 31 SGKP, t. XI, s. 634.
 - 32 WAP w Białymstoku, Okręgowy Urząd Ziemiański. Odręczny szkic majątku Kundzin, sygn. 849.
 - 33 Osadnictwo rozpoczęte w 1679 roku nie jest przedmiotem tej pracy. Więcej o tym: J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny...*, s. 57; tenże, *Tatarzy spod Sokółki i Krynek, „Kontrasty”* 1970, nr 3, s. 18-19.
 - 34 PKGE, s. 401-402.
 - 35 Tamże, s. 402.
 - 36 Tamże, s. 379.
 - 37 Tamże, s. 398-400.
 - 38 J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny...*, s. 38.
 - 39 SGKP, t. XI, s. 634.
 - 40 Tamże, t. XII, s. 244.
 - 41 J. Tyszkiewicz, dz. cyt., s. 73.
 - 42 CIABRR, Archiwum Radziwiłłów, fond.
 - 43 AWK, t. XXI, s. 46, 226, 312; t. XXXI, s. 90-95.
 - 44 AGAD, AK I/10, Inwentarz przyjęcia Dworów i Starostwa Grodzieńskiego, 1578 r., s. 63.
 - 45 Tamże, s. 83-84.